

Verdwenen stokerijen in kaart

Bronneninventaris voor lokaal onderzoek

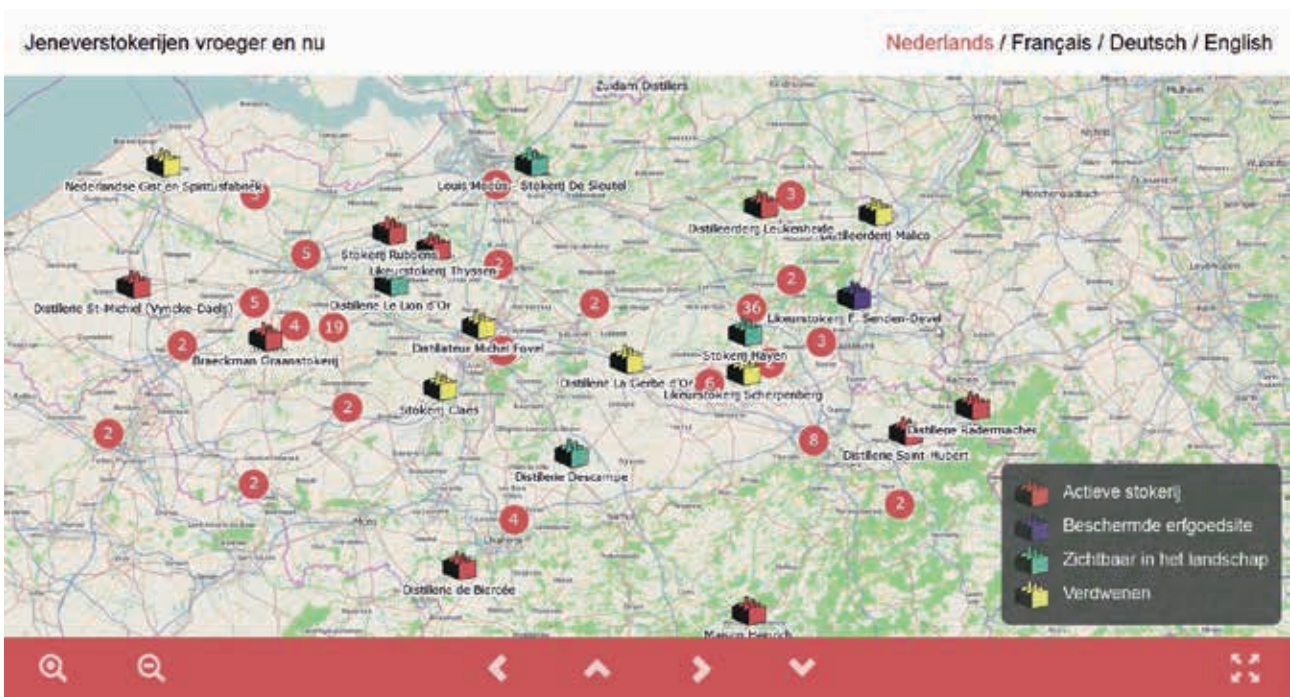
Jenever is dé nationaal gedistilleerde drank van België. Elke gemeente telde halverwege de 19de eeuw wel een of meerdere (landbouw)stokerijen. Nu rest er nog slechts een handvol actieve stokerijen in België. De geschiedenis van de jenever kan je ontdekken in het Jenevermuseum in Hasselt dat eind 2014 grondig werd vernieuwd. Het museum wil de bezoeker een meer beleevingsvolle weergave bieden van het verhaal van deze geestrijke drank.

Een van de nieuwigheden is een interactieve kaart waarop je op zoek kan gaan naar informatie over stokerijen in je gemeente of regio. Op de kaart vind je zowel verdwenen als nog bestaande stokerijen en likeurfabrieken in België, Nederland, Frans-Vlaanderen en een stukje Duitsland, de gebieden waar jenever volgens de Europese, beschermde oorsprongsbenaming geproduceerd mag worden.

Momenteel zijn er 154 stokerijen op de kaart te consulteren. Het gaat hoofdzakelijk om verdwenen

stokerijen in Vlaanderen. Klik je op een stokerij, dan krijg je een fiche met op de ene zijde een of meerdere afbeeldingen van objecten uit de collectie van het Jenevermuseum van die betreffende stokerij en op de andere zijde het belangrijkste adres, de korte historiek en enkele producten van de stokerij. Het Jenevermuseum heeft de ambitie deze kaart verder uit te breiden om zo het enorme stokerijenverleden te inventariseren. Lokaal onderzoek naar jenever(stokerijen) is daarbij erg waardevol. Maar hoe kom je de geschiedenis van lokale stokerijen op het spoor?

De inventaris van Onroerend Erfgoed (<http://inventaris.onroenderfgoed.be>) kan je al een eind op weg helpen in je zoektocht naar restanten van stokerijen in je eigen buurt. Is het een nog werkende stokerij of een recent verdwenen stokerij dan kan je ook op zoek naar oud-werknemers om hun verhaal te registreren. In onderstaand artikel willen we graag toelichting geven bij een aantal bronnen die je kan

gebruiken om een inventaris van de stokerijen uit je regio te vervolledigen of om de geschiedenis van een specifieke stokerij in je gemeente te schrijven.

Jenever in cijfers

Tijdens de 19de eeuw werden in België enorme hoeveelheden alcohol geproduceerd. De alcoholconsumptie steeg boven de 13 liter (aan 50% vol) per inwoner per jaar. Ter vergelijking, in 2012 bedroeg de consumptie nog 1,4 liter per inwoner per jaar. In 1835 telde België maar liefst 1.092 stokerijen. Vaak ging het om kleinschalige stokerijen die op boerderijen opgericht werden voor lokaal of regionaal verbruik.

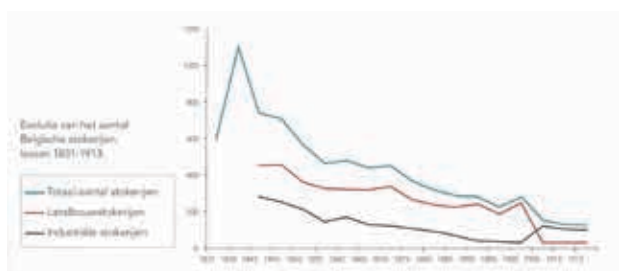
De evolutie van het aantal stokerijen hing nauw samen met de mate waarin accijns op alcohol geheven werd. Wanneer de accijnzen verhoogden, hielden veel kleine stokerijen het voor bekeken. In 1913 waren er na veel accijnsverhogingen en heftige anti-alcoholcampagnes nog slechts 24 landbouwstokerijen actief. Het aantal industriële stokerijen nam na 1900 nog toe, vermoedelijk door de stijgende productie van industriële alcohol en de toegenomen export van alcohol en jenever. In 1913 telde België 96 industriële stokerijen.

Al deze bedrijven lieten hun sporen na. Hieronder lijsten we de voornaamste bronnen op.

	INDUSTRIËLE STOKERIJEN	LANDBOUW STOKERIJEN	TOTAAL AANTAL ACTIEVE STOKERIJEN
Archevêque	11	9	20
Brabant	73	31	44
Oost-Vlaanderen	20	133	153
West-Vlaanderen	5	8	13
Henegouwen	2	6	8
Namen	2	1	3
Luxemburg	0	0	0
Luk	8	7	15
Limburg	15	17	32
Totaal	76	212	288

Geografische verdeling van Belgische stokerijen in 1853 (De Herdt R. et al., 1991).

Tabel uit Alcohol tijdens de negentiende eeuw, p. 29.

Tabel uit Alcohol tijdens de negentiende eeuw, p. 30.

Annuaire en adresboeken

Tijdens het ancien régime werden de eerste nationale, regionale en lokale repertoria over de handel en nijverheid, de administratie en het bankwezen uitgegeven. Een soort bedrijvengidsen of Gouden Gidsen *avant la lettre* eigenlijk. Ze kwamen tegemoet aan de behoefte om gemakkelijk informatie over bedrijven op te zoeken en kunnen door historici ook zo gebruikt worden.

Pagina uit het *Repertoire du Commerce et de l'Industrie de la Belgique*, 1892, een gids voor Belgische diplomaten en consuls in het buitenland. Collectie Jenevermuseum, Hasselt.

De oudste adresboeken waren eenmalige uitgaven. Na de Belgische onafhankelijkheid verschenen de adresboeken (ook wel *annuaire*, *almanach* of *repertoire* genoemd) met een zekere regelmaat. De twee belangrijkste waren de *Almanach du commerce et de l'industrie de Belgique*, voor het eerst uitgegeven in 1851 door Henri Tarlier en de *Annuaire (officiel) du commerce et de l'industrie de Belgique*, uitgegeven vanaf 1888. Voor de sector van het gedistilleerd, waaronder ook de jeneverstokerijen vallen, zijn er specifieke adresboeken. Zo is er de *Annuaire belge des vins et spiritueux*, uitgegeven door het tijdschrift *Le guide vinicole belge*. Dit adresboek bevat naast de beroepsverenigingen voor wijn en gedistilleerd, de namen van hun leden, van handelaars in wijn, gedistilleerd en likeuren, van de industriële stokerijen en de landbouwstokerijen en verscheen onder meer in 1900, 1902, 1904 en 1909. Je kan deze bron zeker raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek van België.

In de adresboeken kan beknopte informatie over een bedrijf gevonden worden: het adres, de belang-

rijkste producten, de oprichtingsdatum. Hoewel de uitgaven volledigheid nastreefden, werd die niet altijd bereikt. Soms duurde het een aantal jaren vooraleer een nieuw bedrijf in een adresboek vermeld werd of kon het gebeuren dat een bedrijf dat al even gesloten was, toch nog in het adresboek opgenomen werd.

Adresboeken kunnen worden opgezocht in (wetenschappelijke) bibliotheken of archieven. Zo bewaart het Archief van de Stad Brussel de *Almanach du commerce et de l'industrie de Belgique* (Officiële Koninklijke Almanak) van 1840 tot 1866. Deze adresboeken zijn digitaal te raadplegen op hun website: <http://www.brussel.be/artdet.cfm/6332>

Patentbelasting

Tot voor de Franse Revolutie bepaalde elke stad, gemeente of regio grotendeels zelf de te innen belastingen. Na de Franse Revolutie werd het belastingstelsel gecentraliseerd en geüniformiseerd. Lokale en regionale overheden konden nog wel eigen belastingen heffen, maar hun autonomie werd sterk beperkt. De centrale overheid legde – om de belastingdruk beter te spreiden – een driedelig belastingstelsel op bestaande uit een patentbelasting, een grondbelasting en een personele belasting. Het stelsel bleef tot kort na de Eerste Wereldoorlog van kracht. Voor de geschiedenis van stokerijen is vooral de patentbelasting interessant.

De patentbelasting werd ingevoerd op 1 april 1791 en kreeg haar definitieve vorm door de wet van 21 mei 1819. Personen die als zelfstandige een economische activiteit uitoefenden, waren onderhevig aan deze belasting. Alle beroepen waren onderverdeeld in 15 groepen, in functie van hun gemeenschappelijke basis voor de aanslag. Er waren twee tarieven. Tarief A (17 klassen) was van toepassing op beroepen waarvan de inkomsten onafhankelijk waren van het aantal inwoners van de gemeente waarin ze gehuisvest waren. Dit tarief was eenvormig voor alle gemeenten. Bij tarief B (14 klassen) werden het inwonersaantal van een gemeente, het aantal tewerkgestelde arbeiders, de hoeveelheid gebruikte grondstoffen, de omzet en de algemene bekendheid in rekening genomen. Dit onderscheid zorgde voor een evenredige belasting tussen kleine en grote ondernemingen. Landbouwstokerijen konden op die manier beter de concurrentie aangaan met de industriële stokerijen.

De patentregisters geven een overzicht van de zelfstandige commerciële en industriële activiteiten in een gemeente. Maar de tarieven zijn geen volledige correcte weergave van de economische realiteit, de tarieven werden door de jaren heen immers nauwelijks aangepast. Ze stellen je vooral in staat de patentbetaler, in casu de jeneverstoker, te lokaliseren en gedurende enkele jaren te volgen. Je krijgt een zicht op het productievolume van een stokerij via het in de patentregisters opgegeven aantal hectoliters graan dat gebruikt werd om te stoken. Op die manier kan je de op- en neergang van de jeneverindustrie in je gemeente of regio volgen. Tegen het einde van de 19e eeuw verloor de patentbelasting aan belang.

De patentregisters vind je terug in de gemeentelijke archieffondsen. In de praktijk zijn ze echter zeer onregelmatig bewaard.

Accijnsbelasting

De overheid heeft altijd een nogal ambigue houding tegenover de jeneverindustrie aan de dag gelegd: enerzijds kon jenever tot alcoholmisbruik leiden, anderzijds zorgde jenever en alcohol via het heffen van accijnzen voor belangrijke inkomsten. Voor de Franse Revolutie bepaalde elke stad of regio zelf de accijnzen. Tijdens het Franse bewind werden alle stedelijke accijnzen, ook die op jenever, volledig afgeschaft. Omdat dit onhoudbaar was voor de financiële toestand van de steden werd vanaf 1800 het heffen van accijnzen terug toegestaan. Accijns werd geheven op de grootte van de alambiek (= type distilleertoestel), ongeacht de hoeveelheid alcohol die men stookte of de alcoholsterkte van het eindproduct. Vanaf 1822 veranderde dat bij wet: de accijns werd voortaan op de alcoholsterkte van het eindproduct berekend. Deze maatregel werd in het jonge België terug afgeschaft. De accijnsberekening gebeurde nu opnieuw op de brutocapaciteit van de beslag- en gistingsskuipe en de verzamelvaten van gefermenteerd beslag. Omdat dit de kwaliteit van de jenever niet ten goede kwam, protesteerden vooruitstrevende stokers fel. Uiteindelijk werden door de wet van 15 april 1896 accijnzen opnieuw geheven op het eindproduct op basis van de alcoholsterkte. Accijnsdocumenten zijn jammer genoeg slechts sporadisch en verspreid bewaard gebleven.

De dienst Accijnzen was niet alleen bevoegd voor het heffen van de accijnzen. Ze verleende ook op

basis van plannen, schetsen en productiegegevens de toestemming aan bedrijven of ondernemingen die aan accijns onderworpen producten wilden maken of opslaan. Zo'n dossier bevatte inlichtingen over de organisatie, het productieproces en het machinepark binnen een bedrijf.

Een beperkt aantal van deze dossiers (vanaf 1896) is bewaard gebleven. De *Inventaris van het archief van de Administratie der Douane en Accijnzen* (K. Carrein; te vinden via <http://search.arch.be>) geeft een overzicht van de bewaarde dossiers. Je kan ze consulteren in het Algemeen Rijksarchief.

Kadastrale bronnen

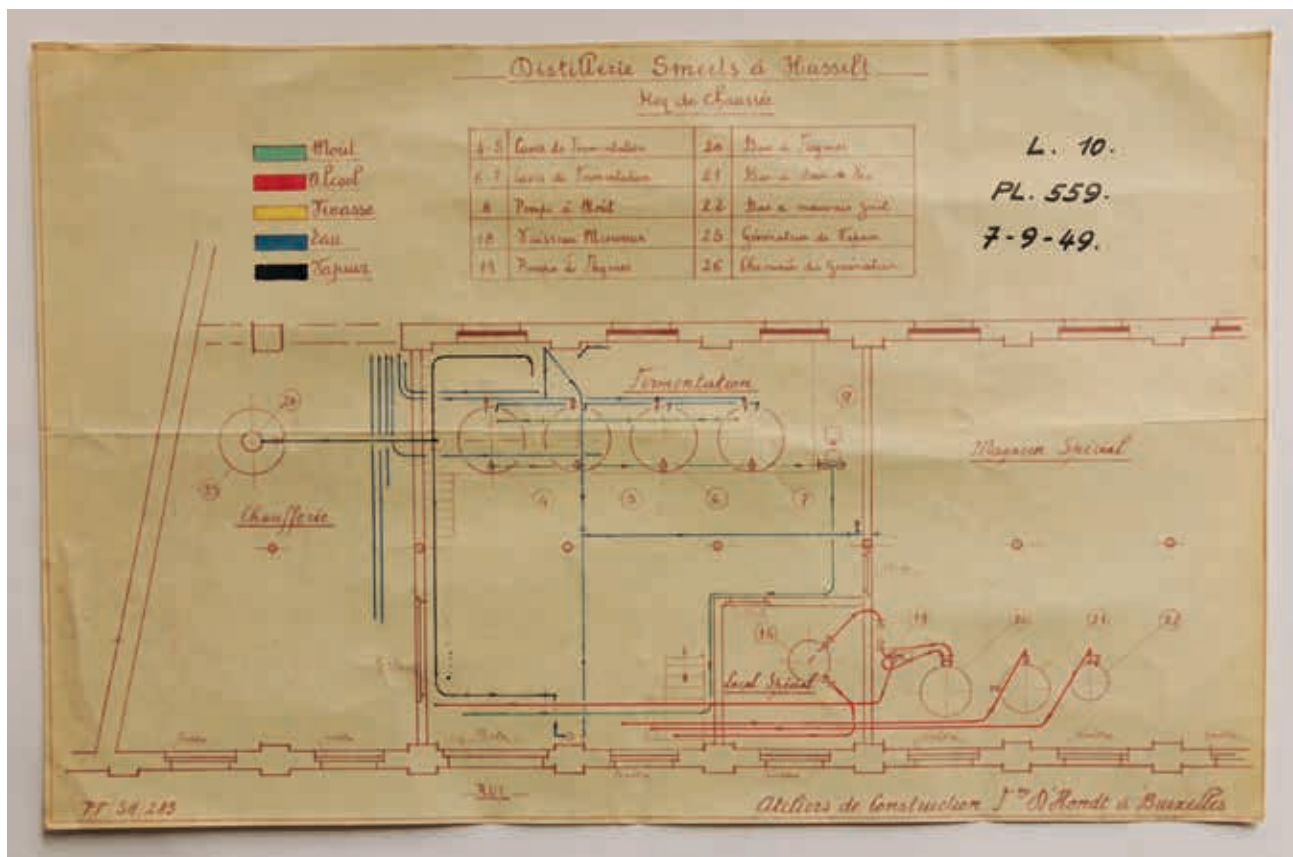
Ook de kadastrale leggers en de kadastrale atlasen van P.C. Popp en Vandermaelen kunnen informatie over stokerijen, hun ligging en hun evolutie geven. Deze bronnen stellen je immers in staat de evolutie van het grondgebruik en grondbezit per stoker in een gemeente te volgen. De omvang van het onroerend bezit en het totale kadastraal inkomen van een stoker of een stokersfamilie geeft een goede indicatie van zijn rijkdom. Aan de hand van de kadastrale bronnen kan ook per gemeente of streek worden nagegaan waar en vanaf wanneer

stokerijen werden ingeplant, uitgebreid, verbouwd en eventueel afgebroken. Ook de industriële uitrusting (zoals bijvoorbeeld het gebruik van machines aangedreven door stoomkracht) liet sporen na in de kadastrale bronnen.

De kadastrale bronnen worden zeker bewaard in de provinciale zetels van het kadaster.

'Hinderlijke' bedrijven

De industriële groei en toenemende industriële bedrijvigheid hebben tijdens de 19de eeuw steeds meer nadelen voor het leefmilieu. Bepaalde bedrijven of activiteiten werden als storend of hinderlijk voor de omgeving ervaren. Een eerste nationaal decreet over hinderlijke bedrijven kwam er onder Napoleon op 15 oktober 1810. Het decreet bepaalde dat bedrijven die een ongezonde of onaangename geur verspreidden een vergunning moesten hebben om hun activiteiten te kunnen uitoefenen. Door deze wetgeving werd het onderzoek 'de commodo et incommodo' ingevoerd. Omwonenden kregen de gelegenheid om bezwaren aan te tekenen bij de vestiging van een bedrijf in hun buurt. Er waren drie categorieën: een eerste groep bedrijven die buiten de woonkern ingeplant moesten worden, een twee-

Voorontwerp van het grondplan van de op te richten stokerij Smeets in de Raamstraat in Hasselt, 1949. Provinciaal Archief Limburg, Hasselt.

de groep die zich mocht vestigen in woonbuurten en een derde die zich pas na het verkrijgen van een vergunning in een woongebied mocht vestigen. In een wet van 1824 werd het decreet van 1810 uitgebreid tot alle bedrijven die gevaar, schade of hinder voor het publiek konden veroorzaken.

Om een bedrijf te mogen oprichten, moest de ondernemer een aanvraag richten tot de bevoegde overheid. Afhankelijk van de soort activiteit van het bedrijf was dat de gemeente, de provincie of de nationale overheid. Ook bij een uitbreiding of vernieuwing van de machines was een dergelijke aanvraag nodig. Het aanvraagdossier bevatte doorgaans technische gegevens over en plannen van het bedrijf, productiegegevens, inlichtingen over het verwachte aantal personeelsleden, de machines, enz. Na het indienen van het dossier werd de politie belast met het onderzoek 'de commodo et incommodo'. Het verslag hiervan werd overgemaakt aan de behandelende overheid die een beslissing nam. De aanvraag, het onderzoek, het besluit en alle bijbehorende documenten vormden samen een dossier. Latere controles, klachten, vaststellingen van overtredingen en de gevolgen die daaraan gegeven werden, werden aan het dossier toegevoegd.

Jeneverstokerijen werden geklasseerd onder de derde categorie. Zij mochten zich dus vestigen in woongebied, maar hadden een vergunning nodig van de gemeentelijke en provinciale overheid omwille van de geurhinder en het brandgevaar in de stokerijen. De dossiers zijn vaak bijzonder interessant omdat de bijgevoegde tekeningen en grondplannen laten zien hoe een stokerij was ingedeeld en ingericht.

De dossiers maken deel uit het archief van de overheid die over de aanvraag besliste. Voor stokerijen zullen dossiers terug te vinden zijn in de gemeentelijke en provinciearchieven. Omdat de dossiers van beide instanties vaak complementair waren, is het aangewezen steeds beide archieven te raadplegen.

Stoominstallaties

Omdat – door ontploffing – stoommachines aanvankelijk een reëel gevaar voor de arbeiders en de omwonenden vormden, moesten bedrijven en dus ook stokerijen, die gebruik maakten van een stoomketel hiervoor vanaf 1824 een aparte vergunning aanvragen. Na een gunstige test van de machine en een onderzoek 'de commodo et incommodo' werd

dan een vergunning afgeleverd.

In de aanvraag moest ook de naam van de constructeur van de machine, het aantal paardenkracht en andere kenmerken van de stoomketel vermeld worden. Vanaf 1846 werden in het dossier ook tekeningen van de machine en plannen van de plaatsing opgenomen.

Deze dossiers zijn te vinden in het archief van de overheid die de vergunning moest afleveren. De onderzoeken werden steeds door de gemeenten uitgevoerd en zijn in principe in de gemeentearchieven te vinden, maar kijk steeds zeker ook eens in de provinciearchieven. In combinatie met het dossier voor 'hinderlijk bedrijf' geven deze dossiers een vrij volledig beeld van de aanvragen.

Merknamen

Een handelaar of fabrikant die een merk als eerste gebruikt, kan dit wettelijk laten beschermen. De wet van 1 april 1879 legde die wettelijke bescherming van merknamen om merkproducten op de markt te brengen vast. Tot 1971 moest elke fabrikant of handelaar die een fabrieks- of handelsmerk wilde beschermen hiervan een model neerleggen bij

Proces-verbaal voor het deponeren van het merk Ouwe Klare van stokerij Noblesse, Hasselt, 1942. Rijksarchief Hasselt.

de griffie van de Rechtbank van Koophandel. Van elke neerlegging van een merk stelde de griffier een proces-verbaal op dat hij in een register inschreef. Het proces-verbaal vermeldt het volgnummer, de dag en het uur van de neerlegging, de naam, het beroep en de woonplaats van de bewaargever, de handels- of bedrijfstak waar het merk wordt gebruikt, een korte beschrijving van het merk, de datum en het nummer van het kwijtschrift van de taks en de aanduiding van het ontvangsbureau. Op het proces-verbaal werd een model van het merk gekleefd. Het register werd gebruikt voor het samenstellen van de *Recueil officiel des marques de fabrique et de commerce*. Deze registers bevatten een beknopte beschrijving en vaak ook een afbeelding. Ook heel wat stokerijen legden hun fabrieks- en handelsmerken neer bij de griffie.

Bewaarde processen-verbaal zijn te vinden in de rijksarchieven. Veel processen-verbaal zijn echter verloren gegaan, maar afschriften werden overgemaakt aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, nadien het Ministerie van Economische Zaken. Misschien zijn daar nog sporen terug te vinden.

De merken die in Limburg gedeponereerd werden van 1880 tot 1936, zijn ontsloten in het werk van A. Jacobs en R. Vandeweyer, *Merksnamen. Inventaris van merken in Limburg gedeponereerd tussen 1880 en 1936*, Hasselt, 1991. Voor andere provincies gebeurde dit nog niet.

Iconografische bronnen

Naast deze 'officiële' bronnen kunnen ook tal van iconografische bronnen zoals affiches, etiketten en speelkaarten informatie of aanknopingspunten bevatten over stokerijen. Een interessant voorbeeld zijn de etiketten voor flessen en stopen waarop naast de bedrijfsnaam en de productnaam ook vaak het handelsregisternummer en het adres van de stokerij staat. De collectie van het Jenevermuseum bevat ruim 9.700 etiketten van stokerijen. De etiketten zijn digitaal ontsloten en op afspraak te raadplegen.

Het doorbladeren van de lokale kranten en tijdschriften kan dan weer via advertenties een zicht geven op de reclamevoering van de stokerij of via personeelsadvertenties of artikels over de stokerij relevante feiten of anekdotes over de stokerij naar boven brengen.

Slotbeschouwing

Er zijn zeker nog heel wat plaatsen waar informatie terug te vinden is over jeneverstokerijen, zodat bovenstaande enkel als een overzicht van de meest relevante bronnen kan beschouwd worden. Zo kan je ook geluk hebben dat facturen bewaard zijn gebleven, of delen van het bedrijfsarchief. Alvast veel plezier gewenst bij het onderzoek naar deze belangrijke bedrijven.

Etiket voor
likeurstokerij
Graaf van Egmont,
Zottegem, ca. 1950.

Etiket voor stokerij Notermans, Hasselt, ca. 1900.

Het Jenevermuseum heeft de ambitie de interactieve kaart verder uit te breiden om zo het enorme stokerijenverleden te inventariseren. We willen ook stokerijen uit jouw gemeente of werkgebied in de kijker zetten. Kan je ons daarbij helpen? Schrijf je een artikel voor je jaarboek of tijdschrift? Heb je informatie over bepaalde stokerijen uit jouw streek, neem dan zeker contact op.

Joanie Dehullu
Collectiebeheerder
Jenevermuseum
joanie.dehullu@hasselt.be

Beknopte bibliografie

Art J. en Vanhoute E., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1, Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw*, Gent, 2003.

Bossaert S., *Landbouwstokerijen en alcoholisme in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheid, nr. 14, 2009, p. 35-72.

Bracke N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000.

Scheerlinck K., *Jenever en likeur in kleur. Belgische jenever- en likeuraffiches 1885-1940*, Hasselt, 1994.

Van Schoonenberghe E., *Alcohol tijdens de negentiende eeuw. Biotechnologie in volle evolutie*, Heule, 2012.

Van Schoonenberghe E. (red.), *Jenever in de Lage Landen*, Brugge, 1996.

